

Egy könyvtörténeti adatbázis
az irodalomtörténet kutatóinak
Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948

A magyarországi nyomdászattörténet-írás kezdetei a historia litteraria legkorábbi időszakára nyúlnak vissza, hiszen a legelső nyomdászok az országban egyben írók is voltak, és így mint magyarországi szerzőket vették számba munkásságukat a lexikonokban. Az első ilyen jellegű, még latin nyelvű összefoglalás Czittinger Dávidé volt, és 1711-ben Lipcsében jelent meg.¹ Ezt már a XVIII. században több hasonló vállalkozás követte, az első magyar nyelvű 1766-ban Bod Péter tollából jelent meg Erdélyben, Szebenben.² A XVIII. század végén, a XIX. század elején elkezdődtek a nemzeti bibliográfia munkálatai párhuzamosan a nemzeti könyvtár megalapításával (1802). Sándor István 1803-ban megjelent *Magyar könyvesház*³ című bibliográfiát tekintjük Magyarországon az első olyan bibliográfiának, amelynek célja az ország területén megjelent valamennyi könyv számbavétele volt. Ez utóbbi munka során a nyomdászokat már külön is felsorolta a szerző. A részben ma is használt retrospektív nemzeti bibliográfia a XV–XVII. századi korszakot (1473–1711) tekintve a XIX. század végén, Szabó Károly munkájaként jelent meg,⁴ a folytatás (a XVIII–XIX. század: 1712–1860, illetve 1861–1912), Petrik Géza összeállításában 1888-tól az első világháborúig.⁵ Ezek részben időrendes (Szabó), részben szerzői alfabetikus rendű bibliográfiák (Petrik), és sajnos egyikben sem szerepelt külön nyomdászok és kiadók mutatója. A magyar nemzeti könyvtárban az 1960-as évektől dolgozunk a retrospektív nemzeti bibliográfia összeállításán, és ezzel párhuzamosan az egyes korszakokban aktív nyomdászok és más könyves emberek nyilvántartásán. E munkák eredményként – egy új korszakolásban: 1473–1700, 1701–1800, 1801–1920, 1921–(1944)–1952 – jelennek meg a retrospektív nemzeti bibliográfia kötetei. Elkészült és megjelent az 1473–1655 közötti időszak részletes bibliográfiája, az egyes kiadások történetével, valamennyi nyomdász rövid életrajzával.⁶ A kutatási szakasz befejeződött az 1656–1700 közötti korszakra nézve is, a kötetek szerkesztése folyik. A XVIII. századi bibliográfia kiegészült újabb négy kötettel,⁷ de ennél is fontosabb, hogy megjelent az összevont mutató-kötet is, külön a nyomdászok és a kiadók indexével.⁸ Az 1801-gyel kezdődő időszak bibliográfiájának pótlása most folyik, igazán ez a hosszú XIX. század (1801–1920) a magyarországi kutatás fehér foltja. Az 1921-től napjainkig nem csupán a bibliográfia⁹ jelent meg, hanem az egyes kiadók és nyomdászok név-

adatbázisa – még távolról sem prosopográfiai adatbázisa! – is rendelkezésre áll. Mielőtt ezen adatbázisok részletesebb bemutatására térnék, meg kell említeni, hogy a magyar történelem alakulása miatt öröndetes módon több nem magyar is foglalkozik az egykori Magyarországon megjelent könyvek bibliografizálásával, az itt működő nyomdászok, kereskedők, könyvkötők számbavételével, az egyes családok történetének kutatásával. A magyar nemzeti bibliográfia ugyanis 1920-ig magában foglalja a teljes mai szlovákiai, részben a romániai (Erdély, Partium, Temesköz, Bánát), a szerbiai (Vajdaság), a szlovéniai (Muraköz oda eső része), a horvátországi (Muraköz), illetve az ausztriai (Burgenland) könyvtermést is. Meg kell jegyezni, hogy a mai horvátországi területekről csak azokat a nyomdákat vesszük ma Magyarországon számba, akik a mai Magyarországhoz tartozó területen is aktívak voltak (Eszék, Varasd, Csáktornya városok jönnek itt számításba). A legtöbb nyomdász ugyanis egykor több helyen dolgozott, így a különböző országokban folyó kutatások eredményei összeadódnak, a levéltári források egy része pedig az első világháború után alakult államok területén található.

A Magyarországon „utódállamok”-ként emlegetett országok közül Szlovákiában fordítanak a legnagyobb gondot az ilyen kutatásokra, ahol számos komoly kötettel gazdagították a nyomdászattörténeti szakirodalmat. Mivel összefoglalóan ezekről a munkákról már beszámoltunk a francia szakközönység előtt,¹⁰ most csak a legfontosabb köteteket emelném ki. A szlovák nemzeti bibliográfiát a Martinban lévő nemzeti könyvtárban gondozzák, de a jelentős munkákat több más könyvtárral együttműködve végézik (Bartislava, Egyetemi Könyvtár; Košice, Megyei Könyvtár). A leginkább használt kézikönyv az úgynevezett „Čaplovič”, vagyis az 1700 előtt a mai Szlovákia területén megjelent könyvek bibliográfiája.¹¹ Ebben mást alig találhatunk, mint a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiában,¹² viszont a XVIII. és XIX. századot tekintve egyes szlovák bibliográfiák előbbre tartanak, mint a magyarországiak. Megjelent már az egyházi énekek és röplapok,¹³ továbbá a kalendáriumok¹⁴ kiváló bibliográfiája, és folyamatosan jelennek meg a plakátokat bemutató kötetek is. Több nyomdász gyakorlatilag csak ilyeneket adott ki. Romániában a retrospektív nemzeti bibliográfiát a XX. század elején a Román Tudományos Akadémia gondozásában állították össze, de az erdélyi könyvanyagból csak a román kiadványokat vették ebben tekintetbe,¹⁵ ahogy az erdélyi századok is, akik a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiát fordították németre.¹⁶ A szerb, a horvát és a szlovén nemzeti bibliográfia korábbi korszakokra vonatkozó kötetei még nem jelentek meg új feldolgozásban, a korai délszláv nyomtatványok bibliográfiája azonban megjelent.¹⁷ Az Ausztriához tartozó Burgenlandban pedig külön csak a horvát nyelvű kiadványokat vették számba.¹⁸

A nyomdászattörténetre vonatkozó szakirodalom bibliográfiája minden országban a kurrens szakmai bibliográfiák része. A Kárpát-medence nagyobb könyvtárainak vezetői évente találkoznak a közös feladatokból adódó mun-

kák szervezésére. Így határozták el 2002-ben, hogy egy közös könyvtörténeti adatbázist hoznak létre. Az adatbázis megvalósítási tanulmánya 2007. májusra készül el, reméljük, hogy megkezdődhetnek a közös munkák ezen a területen is. Szükségesnek látom, hogy a szakirodalom néhány kiemelkedő kötetét ismertessem, azokat, amelyek közvetlenül a nyomdászokra, illetve a kiadókra vonatkoznak, és összefoglaló jellegűek. A szlovákiai helytörténetírás könyvtárnyi szakirodalmat eredményezett, amelyben egy-egy város nyomdászainak életútja és tevékenységük története is feldolgozásra került. Két összefoglaló kötet azonban mindenképpen kiemelésre méltó, hiszen mutatói már-már csaknem teljes nyomdász névsort adnak. Josef Repčák monográfiája 1948-ban jelent meg¹⁹ komoly előtanulmányok után (könyv David Gutgesellről, Kassa könyvkiadásáról stb.), legfrissebben pedig Vojtech Breza foglalta össze a szlovákiai könyvkiadás történetét.²⁰ A román történetírásban érthetően az erdélyi román nyelvű könyvkiadás volt mindig az előtérbe állítva. Az első jelentősebb összefoglalás 1838-ban készült Vasile Popp tollából, de kéziratban maradt 1995-ig.²¹ Megjelent viszont Timotei Cipariu adatgyűjtése 1855-ben.²² Modern feldolgozás csak a XVI. századi román könyvkiadásról született a bukaresti magyar Demény házaspár munkájaként.²³ Az erdélyi szász történetírás nagyon gazdag, jól szervezett, és kiváló bibliográfiákkal elérhető. A nyomdászattörténeti munkák közül egyik utolsó összefoglalás, Hans Menschendorfere is felsorolja a legfontosabb szakirodalmat.²⁴ A mai Horvátország, Szlovénia a Burgenland területén működött nyomdákra emlémlenünk az 1986-os clevelandi nemzetközi kongresszus anyagát,²⁵ illetve Karl Semmelweis monográfiáját, mint elindulási alapot a tanulmányozáshoz.²⁶ A magyarországi nyomdászat történetére vonatkozó kutatásoknak – csakúgy, mint a retrospektív nemzeti bibliográfia esetében – a XIX–XX. század a fehér foltja. Számos nyomdászat-, könyvkereskedelem-történeti monográfia készült, amely a könyvnyomtatás- és a kereskedelem kézműipari korszakának történetét mutatja be (Gulyás Pál, Iványi Béla, Fitz József, Scher Tibor, Fülöp Géza, Kókay György), de az utóbbi két évszázad történetét csak az egyes nagyobb nyomdákra, vagy kiadókra vonatkozó kutatásokból ismerhető meg. A legfrissebb összefoglalások, Ecsey Judit és Pavercsik Ilona munkájaként láttak napvilágot,²⁷ és az újabb kori történeti összefoglalás módszertanáról, a forrásokról is tartottak konferenciákat,²⁸ illetve Lipták Dorottya kiadott egy modern szemléletű monográfiát a XIX. század utolsó harmadának újságkiadóiról, illetve ezek közönségéről.²⁹ Külön megemlítem, hogy Halász Margit elkészítette a könyvkötő mesterek és inasok névjegyzékét az 1550–1850 közötti időszakra nézve.³⁰

A számítógép nyújtotta lehetőségek felismerése mentén Magyarországon egy kutató (Pelbárt Jenő) elkezdett építeni egy vízjel-adatbázist, ám ehhez a munkához egyelőre hiányzik az intézményi háttér. A nemzeti könyvtár szeretné, ha biztosítani tudná ezt a háttérrel, ennek azonban anyagi akadályai vannak. A magyar nemzeti könyvtárban a retrospektív nemzeti bibliográfiai munkála-

tok során számos alkalommal felmerült kétfajta adatbázis létrehozásának szükségessége. Az egyik a nyomtatványtöredékek, illetve ritka kiadványok azonosítását megkönnyítő betű- és nyomdász-adatbank, a másik a Kárpát-medence nyomdászainak és kiadóinak az adatbázisa (*Clavis typographorum regionis Carpaticae*). A szellemi kezdeményező Borsa Gedeon volt, akinek nemzetközi tekintélyt kivívó munkássága, az itáliai XVI. századi nyomdák repertóriumának³¹ az összeállításával is megalapozódott. Több tanulmányt is közölt ezekkel a szükséges adatbázisokkal kapcsolatban.³² A betűtípusok és nyomdai díszek feldolgozása és adatbázisba rendezése Ecsedy Judit és Pavercsik Ilona vezetésével folyik, az 1473–1600 közötti időszak anyaga nyomtatásban is megjelent.³³ Ezzel párhuzamosan elkezdődött a nyomdászok, a kiadók, a könyvkereskedők és a könyvkötők adatbázisának építése is. 2001-től a magyar nemzeti könyvtár erre állandó munkaerőt biztosít (Bánffy Szilvia), de az adatok összegyűjtése a könyvtárakkal és a történeti kutató műhelyekkel közösen történik. A munka elkezdése nem előzmények nélküli, hiszen Peter R. Frank már 1998-ban bemutatta azt a tervezett adatbázist,³⁴ amelynek a magyarországi könyves emberek is tagjai lesznek. A „Topographie der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger in der österreichischen Monarchie 1750–1850” nagyszabású vállalkozás, de csak egy meghatározott időszakot céloz meg a feldolgozásban.

Az adatbázis adattartalmát a vonatkozó források megmaradása, egyáltalán létezése, azok feltártsága és feldolgozottsági szintje határozza meg. Ideális lenne követni az osztrák adatszerkezetet, de ezt alapvetően a források hiánya teszi lehetetlenné.

Az 1700-ig tartó időszak esetében a szervezett levéltári kutatás is lezárható, nem valószínű, hogy még számottevő levéltári anyag kerül elő a magyarországi könyves kultúra történetét illetően.

A XVIII. századra nézve előnyösebb helyzetben vagyunk, hiszen a Magyarországra a török kiűzése után települt elsősorban német származású nyomdászok iratkezelése fegyelmezett volt, több család hagyatéki anyagát ismerjük, így több esetben a család kapcsolatrendszere is rekonstruálható. Ez a helyzet lényegében a XIX. század közepéig.

A XIX. század második felétől kezdődő korszak nagyon minimális mértékben kutatott annak ellenére, hogy a nagyszámú frissen alakult kiadó, nyomda levéltári anyagának jelentős része fennmaradt. A könyvkiadás és könyvkereskedelem államigazgatási szabályozása azonban Magyarországon más volt, mint az osztrák örökös tartományokban, így hiányoznak olyan központi nyilvántartások, amelyek viszonylagos részletességgel bemutatják a nyomdát, illetve kiadót és annak személyzetét.

Adatbázisunk mostani állapotában könyvtáros adatbázis. Ez azt jelenti, hogy a XIX–XX. századra nézve a kötelempéldány-rendeleteknek köszönhetően keletkezett dokumentumanyagot dolgozzuk fel (nyomdák és kiadók nyilvántartása, a velük való levelezés, a köteles példányok érkeztetési naplói,

maguk a megjelent kiadványok). Jól tudjuk, hogy ez csak a kiinduló forrásanyag, szervezett kutatásokkal a levéltári dokumentumok adatait is be kell építenünk a rendszerbe.³⁵

A feldolgozott források feldolgozása

A mostani első körben történő adatfelvételkor szűkített forrásbázissal dolgozunk. Ebben mutatkozik meg igazán a könyvtáros adatfeldolgozás előnye és hátránya. Feldolgozzuk ugyanis a szakirodalom adatait és a nemzeti könyvtárban található köteles példány (depot légal) naplók bejegyzéseit, illetve a nemzeti bibliográfia adatsorát. Nem foglalkozunk most egyéb levéltári forrásokkal, de természetesen – az anyagi lehetőségektől függően – szándékozunk ilyen kutatócsoportot felállítani.

Az adatfelvételkor használt rekordszerkezet:

A nyomda/kiadó/kereskedő helye

Besorolási név (nom d'autorité), majd a nemzeti nyelvi alakok (magyar, latin, német, szlovák, lengyel, orosz, ukrán, szerb, horvát, szlovén, román, olasz, római kori, jiddis)

Mai helye (melyik országban van)

Szakirodalmi bibliográfia a nyomda/kiadó/kereskedő történetéhez

A nyomdász/kiadó/kereskedő intézmény/személy:

Besorolási név

Névvariánsok (ahogy az eredeti dokumentumokon előfordul, és ahogy a szakirodalmi hagyományban előfordul)

Születési hely/székhely

Halálozási hely

Születési/alapítási év; halálozás/megszűnési év

Születési/alapítási pontos dátum; halálozás/megszűnési pontos dátum

Rövid (lexikonszócikk-szerű történet)

Katalógusok, mintakönyvek adatai (ha van)

Megjegyzés

Bibliográfia (levéltári/irattári források helye; forrásközlések, szakirodalom)

A *Clavis typographorum regionis Carpaticae* adatbázis mellett – de attól nem függetlenül – elkezdtük egy olyan internetes oldal kialakítását, amely bemutatja az egyes nyomdászokat, illetve kiadókat, történetüket, kiadványaikat, értékelni tevékenységüket.

A „clavis” adatbázis interaktívan működik majd a Kárpát-medence könyvtörténeti bibliográfiája adatbankkal, amely ugyancsak a nemzeti könyvtárban épül, leválogatva a könyvtártudományi és könyvtörténeti szakirodalmi adatbázisból (MANCI³⁶).

1 David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae litteratae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatorum, Slavorum etque Transylvanorum vitas, scripta ... exhibens*, Francfortur et Lipsiae, 1711, Jogocus Guilhelmus Kohlesius.

2 BOD Péter, *Magyar Athénas*, Szeben, 1766, s.typ.

3 SÁNDOR István, *Magyar könyvesház*, Győr, 1803, Streibig József.

4 SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I. kötet* (RMK I.). *Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1879. SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár II-dik kötet* (RMK II.). *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1885.

5 PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. I–IV kötet, Bp., 1888–1892.

6 *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). 1473–1600, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája, közrem. FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSEK Ilona és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, közrem. DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÁFER István, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000.

7 *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. V–VII. kötet. Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. című művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, összeáll. BAYER Lászlóné, FAJCSEK Magda, KOMJÁTHY Miklósné, PAVERCSEK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, V. ECSEDY Judit, Bp., OSZK, 1971, 1972, 1989.

8 *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. VIII. kötet. Függelék. *Hazai 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz*, összeáll. BORSA Gedeon, FAJCSEK Magda, PAVERCSEK Ilona, V. ECSEDY Judit, Bp., OSZK, 1989.

9 *Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke*, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, KÉGLI Ferenc, Bp., 1980–2005.

10 István MONOK, *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le bassin des Carpates. Revue française d'histoire du livre*, Genève, Droz, 2001 [2002], 199–222.

11 Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700*. Diel 1, 2. Martin, Matica Slovenská, 1972, 1984.

12 Szabó Károly RMK-ja (lásd 4. jegyzet) után számos újonnan felfedezett nyomtatványt kellett számba venni, az adatokat pontosítani. Čaplovič az RMNy (lásd 5. jegyzet) után egy évvel jelent meg, de gyakorlatilag együtt készült. Az új magyarországi bibliográfia ma 1655-nél tart, a szlovák pedig 1700-ig eljutott, így használata a XVII. század második felének nyomtatványanyagához megkezelhetetlen.

13 Agáta KLIMEKOVÁ–Janka ONDROUŠKOVÁ–Eva AUGUSTÍNOVÁ–Miroslava DOMOVÁ, *Bibliografija jarmočnych a púťových tlači 18. a 19. storičia z územia Slovenska*, Martin, Matica Slovenská, 1996.

14 Mária KIPSOVÁ–Tatiana VANČOVÁ–Želmíra GEŠKOVÁ, *Bibliografija slovenskych a inorečových kalendárov 1701–1965*, Martin, Matica Slovenská, 1984.

15 Ioan BIANU–Nerva HODOȘ, *Bibliografia Românescă veche 1505–1830*. Tom. I–V., București, 1903–1910.

16 *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*, szerk. Gedeon BORSA, Köln, Weimar, Wien, Böhmlau, 1996 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 21.).

17 Josip BADALIĆ, *Jugoslavica usque ad annum 1600. Bibliographie der südslawischen Frühdrucke*, Baden-Baden, Heitz, 1966 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana).

18 Ludwig KUZMICH, *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*, Eisenstadt, 1992 (Burgenländische Forschungen, szerk. Burgenländischen Landesarchiv, Sonderband X).

19 Josef REPČÁK, *Prehľad dejin knižtlače na Slovensku*, Bratislava, 1948.

20 Vojtech BREZA, *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996*, Bratislava, 1977.

21 Vasile POPP, *Disertatie despre tipografie românești în Transilvania și învecinatele tari de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838. Szerk. Eva MÂRZA és Jacob MÂRZA, Cluj Napoca, Editura Dacia, 1995.

22 Timotei CIPARIU, *Acta et fragmenta historico-ecclesiastica*, Blaj, 1855.

23 Lajos DEMÉNY–Lidia A. DEMÉNY, *Car-te, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, Editura Kriterion, 1986.

24 Hans MENSCHENDORFER, *Das Verlagswesen der siebenbürger Sachsen*, München, 1979 (Veröffentlichungen südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, Bd. 36.).

25 18. Mednarodni kulturnozgodovinski sim-pozij Modini Celje 1986, *Vpliv in ucinki tiskarstva in tiskov v panonskem prostoru de jožefinskih reform. Utjecaj i ucinci tiskarstva i tiskanih djela u panonskom prostoru de jožefinskih reformi. Buchdruck und Druckschriften im panonischen Raum bis zu den josephinischen Reformen: Einfluss und Auswirkungen. A könyvnyomtatás és a nyomtatványok hatása és eredményei a pannon térségben II. József reformjai előtt*, szerk. Bernard RAJH, Maribor, 1988.

26 Karl SEMMELWEIS, *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823)*, Eisenstadt, 1972 (Burgenländische Forschungen. Sonderheft IV.)

27 V. ECSEDY Judit–PAVERCSIK Ilona, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*, Bp., Balassi Kiadó, 1999.

28 *Nyomdatörténeti és nyomdászélelmód-kutatási tanulmányok*, szerk. TÓTH Béla, DANKÓ Imre, Debrecen, 1986.

29 LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*, Bp., 2002, L'Harmattan.

30 J. HALÁSZ Margit, *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században*, Debrecen, 2002.

31 Gedeon BORSA, *Clavis typographorum librariorumque Italiae 1565–1600*, Baden-Baden, 1980 (Bibliotheca bibliographica Aureliana).

32 Gedeon BORSA, *Computer-assisted examination of printing types of early printings*, Magyar Könyvszemle, 1971, 165–170.; Uő, *Druckerbestimmung von Druckwerken aus Ungarn 15–18. Jahrhundert = Ars impressoria. Entstehung und Entwicklung des Buchdrucks. Festsage für Severin Corsten zum 65. Geburtstag*, szerk. Hans LIMBURG, München, Saur, 1986, 33–46. Mindkető megjelent újra: BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények*, Bp., OSZK, 2000, 15–19., 40–49. Az elindult munkálatokról: Uő, *Clavis typographorum regionis Carpaticae = In honorem Gernot Nussbacher*, szerk. Daniel NAZARE, Ruxandra NAZARE, Bogdan Florin POPOVICI, Braşov, Editura Foton, 2004, 237–241.

33 V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2004 (Hungaria typographica I.).

34 Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte 8(1998), 327–332.; röviden: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 1999, Nr. 1, 13–14. A munkák állásáról lásd Christian BALLUCH és Johannes FRIMMEL jelentéseit: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2001, Nr. 2, 11–15.

35 BÁNFI Szilvia, *Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948 = Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003, 151–157.; Uő, *Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948*, Magyar Grafika, 2006/3, 76–78.; vö. még: Uő, *Tragikus nyomdászorsók, megsemmisült nyomdák*, Magyar Könyvszemle, 2005, 449.

36 http://192.168.6.82/LVbin/LibriVision/lv_database_set.html